

Vaste gast in Bayreuth

Door Minze bij de Weg

Meestal gaat het als volgt. Je bent operaliefhebber, hoort af en toe een opera van Richard Wagner en denkt: dat is toch wel heel mooie muziek. Misschien moet ik maar eens proberen aan kaartjes voor Bayreuth te komen. Maar het kan ook anders. Als operaliefhebber had Hendrik Jan Hulsebosch wel eens werk van Wagner gehoord, maar dat was niet echt blijven hangen. De eerste keer dat hij bewust Wagner ging luisteren was in Bayreuth. Om daarna bijna dertig jaar lang vrijwel geen enkele editie van de Festspiele over te slaan.

Hij vertelt hoe dat zo gekomen is.

‘Ik was dermatoloog in het AMC en raakte betrokken bij de behandeling van aidspatiënten. Daardoor ging ik ook naar AIDS-congressen. In 1994 was er zo’n congres in Yokohama. Een mooie kans om Japan een keer te bezoeken dacht ik. Vrienden kenden een Japanner die op dat moment in Amsterdam was en zeiden: misschien kan hij wat voor je betekenen. Dus mijn partner Haru en ik hebben elkaar in 1994 ontmoet aan hun eettafel. Dat contact veranderde al snel in een relatie. Later dat jaar bezocht Haru Amsterdam weer en zei: je moet een keer meegaan naar Bayreuth. Dat werd 1995, mijn eerste keer.’

‘In die tijd kende Bayreuth een jarenlange wachtlijst, maar partner Haru Nakamura kwam al sinds de jaren zeventig bij de Festspiele en was lid en donateur van het Gesellschaft der Freunde von Bayreuth. Dat hielp.

Hij zei: “ik heb geen kaartjes voor je, maar je mag mijn *Siegfried*-kaartje hebben, *Siegfried* vind ik niet

zo geweldig. En we gaan naar mevrouw Teckelmann, secretaresse van het Gesellschaft. Die heeft vaak wat kaartjes over en dan kijken we wat het wordt.” Ik heb daardoor *Siegfried* en *Die Walküre* in de regie van Alfred Kirchner en encscenering van Rosalie (de artiestennaam voor Gudrun Müller) kunnen zien. En ook *Tristan und Isolde* in de regie van Heiner Müller en de *Tannhäuser* van Wolfgang Wagner. De *Ring* van Kirchner vond ik niets. Ik ben visueel ingesteld en de encscenering van Rosalie sprak mij helemaal niet aan. Gelukkig waren er goede zangers, John Tomlinson als Wotan en Deborah Polaski als Brünnhilde, en James Levine was de dirigent, allen zeer de moeite waard. De *Tannhäuser* van Wolfgang Wagner was heel traditioneel en sprak me niet aan. Het enige echt mooie was de *Tristan und Isolde* van Heiner Müller, in een fantastische encscenering van Erich Wonder, met Waltraud Meier, Siegfried Jerusalem, en dirigent Daniel Barenboim.

Maar ik vond het natuurlijk geweldig om in Bayreuth te zijn en het allemaal een keer mee te maken. Dit zal misschien de enige keer zijn dacht ik. Maar onze relatie ging door en daardoor ben ik met uitzondering van 2002 en 2020 elk jaar in Bayreuth geweest en heb ik daar alles gezien.’

Flimm en Audi

Sloeg Wagner bij jou aan?

‘De *Ring* dus helemaal niet, die ben ik pas later gaan waarderen. Alleen *Tristan und Isolde* zoals ik al zei, heel mooi geëncsceneerd en met een moderne uitstraling. Het jaar daarop, in 1996, heb ik die *Ring* van Kirchner helemaal gezien. Weer met John Tomlinson als Wotan, Deborah



Hendrik Jan Hulsebosch voor het Festspielhaus

De Wagnerkroniek is een blad van en voor de leden van het Wagnergemeenschap. Wat doen zij in de wereld van Richard Wagner? Wie zijn zij?

Hendrik Jan Hulsebosch kwam in 1995 min of meer toevallig in Bayreuth terecht en sloeg sindsdien bijna geen jaar over. Hebt u ook zo’n bijzonder verhaal, lang of kort? Laat het ons weten.

Polaski als Brünnhilde en verder o.a. Hanna Schwarz, Siegfried Jerusalem en René Pape. Maar het veranderde mijn mening niet. *Tristan und Isolde* vond ik ook dat jaar weer heel goed.

De *Ring* ben ik pas gaan waarderen in 2000, in de regie van Jürgen Flimm. Het *Ring*-verhaal speelt zich daarin af in de moderne zakelijke wereld, met een modern toneelbeeld van Erich Wonder. Die *Ring* zag ik na de *Ring* van Pierre Audi in Amsterdam in 1997/98 en 1999. En het bleek een schitterende combinatie. In Bayreuth die moderne zakelijk vormgegeven *Ring*, met een zakelijk verhaal, en hier die tijdloze, schitterend vormgegeven *Ring* van Pierre Audi. In het premièrejaar werd Siegmund gezongen door Plácido Domingo! Een aardige anekdote: na afloop zaten wij in Restaurant Weihestephan aan tafel met twee Duitse echtparen. En die klaagden: hadden ze geen beter Duitssprekende Siegmund kunnen vinden?!

Flimms *Ring* werd helemaal perfect in 2003, met Evelyn Herlitzius als Brünnhilde. Dat was een openbaring. Een jonge, slanke, elegante vrouw, zo heel anders als de doorsnee Brünnhildes, die ook nog eens geweldig zong. Het gesprek tussen vader en dochter in de tweede akte van *Die Walküre* staat nog steeds op mijn netvlies. In dit verband een wel grappig verhaal. We waren afgelopen september hier in Amsterdam bij de première van *Aufstieg und Fall der Stadt Mahagony*, met o.a. Herlitzius. En als Geefkring-leden van DNO uitgenodigd voor de receptie na afloop. Zij was daar ook, en ik dacht: dit is mijn kans. Ik liep op haar af en zei: 'Thank you very much for the wonderfull Brünnhilde that you sang in Jürgen Flimms *Ring*.' Ze keek mij een beetje verbaasd aan, zo van wat is dat voor een vreemde kerel, maar gaf mij wel een hand. Ik vond haar zó geweldig, zij heeft mijn beeld van Brünnhilde gemaakt. Plotseling was Wotan een vader met een jonge, elegante, en geloofwaardig meest geliefde, dochter. In de volgende *Ring* in Bayreuth zong Linda Watson Brünnhilde, een matrone waarin ik me helemaal niet kon verplaatsen. Dat vond ik maar niks.'

Geen Wagneriaan

Jouw partner ging vanaf halverwege de jaren zeventig ieder jaar en heeft ook de beroemde Ring van Boulez en Chereau gezien. Hij is een echte Wagneriaan. Had jij na 1995 het gevoel dat je dat ook werd, of was het meer: ik ga mee en we zien wel?



Evelyn Herlitzius (foto: Jasmin Zwick)

'Ik heb me nooit echt een

Wagneriaan gevoeld, maar ik vind de Festspiele wel heel mooi en interessant. En ik ga er zeker niet met tegenzin heen. Maar ik bestudeer Wagner niet. Ik lees er wel over, o.a. in de Wagner Kroniek. En als je in Bayreuth bent lees je ook altijd veel over de geschiedenis van Wagner. Die wordt ook levend gehouden door het Richard Wagner Museum. En door de foto-expositie van Joodse musici bij het Festspielhaus, sinds Katharina de leiding heeft. Ik ben dus wel redelijk op de hoogte. Maar ik ben niet zo'n muzikkenner dat ik Wagners muziek in details optimaal kan waarderen.'

Ik kan me voorstellen dat je erin groeit.

'Jazeker, ik kijk er ook nu weer naar uit. Het verveelt zeker niet om elk jaar te gaan. Ik vind het steeds weer verrassend. De variëteit aan ensceneringen, en om rollen door verschillende zangers gezongen te horen worden. Ik ben dus enthousiast, maar ik heb het gevoel dat een echte Wagneriaan veel meer de diepte in gaat wat de achtergronden betreft.'

Is je waardering van bepaalde opera's in de loop der tijd veranderd?

'Zeker. Wat de *Ring* betreft was na Herlitzius een tweede openbaring voor mij Stephen Gould als Siegfried. In 2006, in de *Ring* van Tankred Dorst. Een geweldige verrassing. Plotseling was daar een jonge sterke kerel die als een ongeregeld individu de rol speelde, en geweldig zong. Hij maakte de rol

helemaal waar, vergeleken met zijn voorganger Wolfgang Schmidt. In 2009 zong Eva-Maria Westbroek in die *Ring* Sieglinde.

Andere opera's waardoor mijn waardering duidelijk positief veranderde zijn *Parsifal* van Christoph Slingensief en daarna die van Stefan Herheim. Over *Die Meistersinger von Nürnberg* later meer. *Tannhäuser* in de regie van Sebastian Baumgarten. En natuurlijk de huidige van Tobias Kratzer. Een heel geestige versie, met Stephen Gould als clown Tannhäuser. Ook die rol speelde en zong hij geweldig. Daarbij als grote verrassing Lisa Davidson als Elisabeth, volgens Haru vergelijkbaar met Birgit Nilsson, die hij ook in Bayreuth hoorde.

Onze andere favoriete Wagner-zangeres moet ik nu toch ook even noemen, Nina Stemme. In 2005 zong ze Isolde in Bayreuth, elders hebben we haar enkele keren als Brünnhilde gehoord. We hebben Kratzers *Tannhäuser* elke jaar gezien en ook in 2024 zal dat weer het geval zijn. Na het overlijden van Stephen Gould zong vorig jaar Klaus Florian Vogt de rol van Tannhäuser. Die deed het ook goed, maar miste het postuur van Gould.'

Andere stem.

'Een heel andere stem. En Stephen Gould was onbehouwener, die was ideaal voor de rol. Mijn partner vindt de stem van Klaus Florian Vogt niet zo geweldig, ik vind hem wel mooi. Al sinds ik hem in Bayreuth voor het eerst hoorde in 2007 als Walther von Stolzing. En later als Lohengrin, zijn succesrol.

Ik heb wel een mooi verhaal over hem. Wij hoorden hem in 2012 als Lohengrin in Tokio. In het operagebouw komt daar de mededeling: zet je mobieltje uit enzovoort, en dames en heren, mocht er een aardbeving zijn, weet dat dit nieuwe gebouw volledig aardbevingsveilig is gebouwd. Als er een aardbeving is, blijf alstublieft op uw stoel zitten, doe niets en wacht verdere mededelingen af. We zitten dus bij *Lohengrin*, Klaus Florian Vogt is aan het zingen, en op een gegeven moment is er een aardbeving graad 3, een beving die je redelijk voelt, maar alles ging gewoon door.



Nina Stemme

In 2013 vond in Bayreuth de viering van de tweehonderdste geboortedag van Richard Wagner plaats, met o.a. een feestelijk diner in de Stadthalle Bayreuth, met een paar toespraken. O.a. van Klaus Florian Vogt. Hij vertelde een paar anekdotes over wat hij in zijn leven zoal had meegemaakt. In 2012, vertelde hij, was ik in Tokio en zong daar *Lohengrin*. Plotseling was er een aardbeving. Maar iedereen bleef gewoon zitten, het orkest speelde door en ik ben ook gewoon blijven zingen. Wat die viering betreft, in de Oberfrankenhalle Bayreuth zagen wij dat jaar als onderdeel daarvan ook, *Rienzi*, *Das Liebesverbot*, en *Die Feen*.'

Een beetje incrowd

De Bayreuther Festspiele zijn voor Hendrik Jan Hulsebosch meer dan alleen de voorstellingen.

'Mijn partner is lid van het Gesellschaft der Freunde von Bayreuth, en ook donateur. Dat laatste geeft ons een speciale positie en daardoor extra's, zoals een lunch met een beperkt aantal genodigden. En nieuw zijn ook pauzeborrels voor genodigden op het zijbalkon. In die zin ben ik ook een beetje in de incrowd terechtgekomen.

In 2022 was Katharina Wagner aanwezig bij die lunch, zie je die ook eens van dichtbij. En ook Kelly God en Stephanie Houtzeel, die beiden een Nederlandse achtergrond bleken te hebben, wat ik niet wist. In 2023 waren Okka von der Damerau en Arnold Bezuyen bij de lunch. Hij zingt Mime in de nieuwe Ring van Valentin Schwartz, en doet dat geweldig. Ik heb hem eerder ook als een creatieve Loge gezien en in een paar andere kleine rollen. We hadden een heel leuk gesprek.

En iets heel anders, Haru heeft ooit een handgeschreven brief van Wagner gekocht op een veiling. Die

heeft hij, alweer heel wat jaren geleden, cadeau gedaan aan het Wagnermuseum. Toen heeft Sven Friedrich ons ontvangen en ons rondgeleid in Wahnfried. Ook in de kelder, waar een grote safe bleek te zijn waar allerlei bijzondere dingen worden bewaard. Daar mochten we toen in.'

Dat moet je wel worden

Hendrik Jan Hulsebosch is, uiteraard zouden we zeggen, ook lid van het Wagnergenootschap Nederland. Ook daarbij speelde Bayreuth een rol. 'Ik ben lid sinds 2007. Dat komt omdat ik Hank Neugarten in Bayreuth tegenkwam in Hotel Bayerischer Hof. Tijdens het ontbijt zat een Nederlands sprekend echtpaar aan het tafeltje naast ons, en omdat ik met mijn partner Engels spreek dacht ik op een gegeven moment: ik moet maar even laten weten dat ik Nederlands versta. Het bleken Hank Neugarten en zijn vrouw te zijn. Hij vroeg: wat doe jij hier. Ik ga naar de Festspiele, zei ik. O, ben je dan ook lid van het Wagnergenootschap in Nederland? Nee. Nou, dat moet je wel worden. Sinds die tijd ben ik lid.'



Hank Neugarten met echtgenote Henriette bij het International Wagner congres in Kopenhagen in 2003 met rechts pianiste Nina Kavtaradze.

Omdat hij regelmatig in Japan zit en ook andere culturele activiteiten heeft lukt het maar zelden om een avond van het genootschap te bezoeken. Wel heeft hij twee keer in de *Wagnerkroniek* geschreven.

'Peter Franken schreef in 2008 in de Wagner Kroniek over de *Parsifal* van Stefan Herheim. Veel te druk, veel te veel scènes vond hij. Daar was ik het niet mee eens, want wij hadden het geluk dat wij dat jaar de allerlaatste voorstelling hadden bijgewoond. Na afloop verscheen Wolfgang Wagner op het toneel, om *zijn* publiek te bedanken en *na al die jaren* definitief afscheid te nemen. En plotseling viel het kwartje. Die encenering van *Parsifal* speelde in het decor van Villa Wahnfried, en vertelde het hele levensverhaal van Wolfgang Wagner. Ook de naziperiode kwam er in voor, uiteraard op een heel negatieve manier. De *Parsifal* van Schlingensief was in de jaren daarvoor maar drie keer vertoond, en meteen het jaar erna opgevolgd door die van Herheim, heel ongebruikelijk. Wolfgang wilde, denken wij, graag afscheid nemen met Parsifal, maar vond de versie van Schlingensief om invoelbare redenen daartoe niet geschikt. Onze indruk was dat de versie van Herheim speciaal voor zijn afscheid werd gemaakt. Met, denken wij, grote inbreng van Wolfgang en echtgenote Guttrune.'

Een tweede stuk in de *Wagnerkroniek* verscheen in 2018 nadat hij Jaap van Zweden met *Götterdämmerung* aan het werk had gezien in Hongkong en zijn enthousiasme niet voor zich kon houden.

'We vonden het zo geweldig. Een vriend van ons, een Japanse zakenman en Wagneriaan die deels in Hongkong werkte zei: daar moet je echt heen. Wij zaten toen in Tokio, dus Hongkong was min of meer 'om de hoek'. Het bijzondere was o.a. ook dat Van Zweden veel musici had laten overkomen uit Duitsland, veel blazers en ook zangers van twee koren. Cathay Pacific was de hoofdsponsor, wat waarschijnlijk verklaart hoe dat allemaal mogelijk was.'

Een van de activiteiten van het Wagnergenootschap die Hendrik Jan Hulsebosch wel bezocht was de vertoning van de Amsterdamse *Ring* in bioscoop Het Ketelhuis.

'Ik heb over Haenchen een leuk verhaal. Ik was bij die filmvertoning van de *Ring* in Het Ketelhuis en stond in een groepje met hem te praten. Hij had twee interessante commentaren. Een commentaar was dat hij met Pierre Audi zo'n ideaal team vormde omdat hij alle Duitse teksten kon lezen en Audi de

Duitse taal niet beheerste. Hij heeft dus heel veel details van de tekst ingebracht, en ook andere zaken, waardoor ze met de tweeën kwamen tot de *Ring* zoals hij uiteindelijk is geworden. Het tweede was dat hij zo blij was met die film, want die was echt professioneel gemaakt, met scènewisselingen die volledig synchroon liepen met de muziek, terwijl videoregistraties voor de televisie of bioscoop vaak niet in die mate in harmonie zijn met de muziek.

En nogmaals, deze *Ring* heeft mijn ideeën over Wagneropera's zeer sterk gevormd.'

Oordelen

Wie met Hendrik Jan Hulsebosch praat ziet bijna dertig jaar Bayreuther Festspiele passeren. We gaan niet alle voorstellingen noemen die hij met zijn partner zag, maar pikken er een paar opmerkelijke oordelen uit.

Zo vond hij, in tegenstelling tot velen, de *Ring* van Castorf 'geweldig'. 'Zo begreep ik eindelijk hoe Erda al die Walküres op de aarde heeft kunnen zetten. Ze was hier een heel wulpse vrouw en haar seksuele relatie met Wotan was heel zichtbaar. Dus het was duidelijk waar die Walküres vandaan kwamen. Meestal is Erda een soort heilige, een wat onwezenlijke persoon.'

Ook over de huidige *Ring* van Valentin Schwarz is hij wel te spreken, dat betreft vooral de delen

Walküre en *Siegfried*. 'Arnold Bezuyen als Mime was een verrassing. Ook omdat hij in Nederland eigenlijk helemaal niet bekend is. Als Loge was hij al leuk en plotseling is hij er in deze grote rol. Echt geweldig. In 2023 zagen we deze *Ring* voor de tweede keer en was hij duidelijk beter dan in 2022. In 2022 zong Iréne Theorin Brünnhilde en die bleek dat heel duidelijk niet meer te kunnen, tenenkrommend, én heel triest. In 2023 was Catherine Foster terug als Brünnhilde in *Die Walküre* en *Götterdämmerung*. Zij zong heel goed en zag er zelfs jeugdiger uit dan in het verleden.'

Bayreuth bracht hem ook een paar eyeopeners. Zoals de *Parsifal* van Schlingensief in 2004. 'Dat vond ik geweldig, met die geestelijke gehandicapte mensen op het toneel en ook nog eens gedirigeerd door Pierre Boulez. Volgens Haru in een tempo dat ongehoord was, twintig minuten sneller dan gewoonlijk. Een goed voorbeeld van hoe het ook anders kon.'



Pauze van de Götterdämmerung met een Amerikaanse vriend die voor het eerst de Bayreuther Festspiele bezocht.

De *Meistersinger* van Katharina Wagner viel voor hem in dezelfde categorie. 'Zo anders dan de traditionele van haar vader die ik daarvoor in Bayreuth had gezien, met die Neurenberger huisjes. Dat vond ik helemaal niets, nadat Harry Kupfer mij in 1995 in Amsterdam al had laten zien hoe het ook kon. Bij Katharina kwamen er ook anti-nazimomenten in voor, waarmee ze duidelijk afstand wilde nemen van haar grootmoeder en overgrootouders. Aan het eind werd Hans Sachs van onderaf belicht. Haru heeft mij uitgelegd dat je een duivelsachtige uitstraling krijgt als je dat doet. Dus Hans Sachs eindigde als een duivelse figuur, na de lofzang op Die Deutsche Kunst.'

Bij zijn beoordeling speelt het een belangrijke rol dat hij erg visueel is ingesteld.

'Dat ben ik van jongs af aan en door mijn dermatologische opleiding is dat nog extra gestimuleerd.

Dus het moet wel iets moois zijn. De regie en de encenering zijn voor mij erg belangrijk, niet alleen

de muziek.’

Vandaar dat van de meer recente producties de *Meistersinger* van Barry Kosky en de *Tannhäuser* van Tobias Kratzer hoog gewaardeerd worden. ‘Kosky die als homoseksueel en jood na enige aarzeling Hitlers lievelingsopera regisseerde, met een versie duidelijk gericht tegen ‘Das Dritte Reich’. Het werd een geweldige *Meistersinger*, ook qua zangers, met de eerste akte in het decor van Villa Wahnfried en de tweede en derde in dat van de rechtszaal in Neurenberg waar de nazi’s werden berecht.’ En Kratzer bewijst voor hem dat je Wagner ook heel humoristisch kunt brengen, zelfs in Bayreuth. Daarentegen komt de *Lohengrin* van Hans Neuenfels, met het ‘irritante muizenkoor’ er minder goed af. In het eerste jaar werden die muizen voor hem echter volledig gecompenseerd door Jonas Kaufmann als Lohengrin. Ook de meest recente *Lohengrin* in het grijzige decor van Neo Rauch is het niet voor hem.

En de huidige *Parsifal*, met de AR-brillen? Het oordeel van Hendrik Jan Hulsebosch is zuinig. ‘Ik ben het eens met wat jij in de Wagnerkroniek schreef (dat was een samenvatting van de merendeels negatieve persreacties). Het voegde weinig toe en was onrustig. In 2024 konden we geen plaatsen met de brillen krijgen, hoewel we het toch nog een keer wilden proberen. Omdat onze indruk was dat het zonder brillen geen interessante Parsifal was, hebben we de kaartjes gecancelld.’

Hendrik Jan Hulsebosch zag in de loop van bijna dertig jaar Bayreuther Festspiele drie opmerkelijke veranderingen. ‘Het is informeler geworden. In het begin zag je bijna iedereen in smoking en avondjurk. Dat is niet meer zo. Sinds de komst van Katharina Wagner is er veel meer aandacht voor alle negatieve aspecten van de nazitijd. Dat vind ik erg goed. De beveiliging werd in 2017 veel strenger. Dat had te maken met de nieuwe *Parsifal* van dat jaar, die speelt in het Midden-Oosten. Aan het begin van de tweede akte zitten de Blumenmädchen in mohammedaanse nikab op het toneel. Die trekken ze op een zeker moment uit en ze blijken daaronder heel sexy gekleed te zijn. Men werd bang voor acties. Hartmut Haenchen was dat jaar de dirigent en deed dat geweldig. Hij verving toen op het laatste moment de oorspronkelijke dirigent. Inmiddels is de beveiliging weer veel minder opvallend. Maar in de pauzes rondjes lopen rond het Festspielhaus, zoals dat in het verleden kon, is er niet meer bij. Het terrein direct achter het Festspielhaus is nog steeds volledig afgesloten.’



Natafelen met partner Haru Nakamura in restaurant Eule.